

nieuwe architectuur kon uitwerken tot een boek. Dergelijke voorbeelden laten zien hoe actief en aanwezig Jac. van der Kolk was als directeur van Kosmos en geven een indicatie van zijn centrale plek in het architectuurdiscours van de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw.

Oldewarris is erin geslaagd een goed beeld te schetsen van de werkwijze van Van der Kolk en Kosmos en de omstandigheden waarin die werkwijze tot stand kwam. Op de vraag hoe die werkwijze verschilt van de concurrentie moet hij het antwoord schuldig blijven, omdat behalve naar Kosmos en Brusse nog geen serieus onderzoek is verricht naar in architectuur en toegepaste kunst gespecialiseerde uitgeverijen. Hoe vond

de werving van auteurs en de financiering en distributie van boeken plaats bij uitgeverijen als Van Mantgem & De Does, L.J. Veen, C. Misset of Moorman's Periodieke Pers, die tijdens het interbellum belangrijke architectuurboeken of -tijdschriften uitgaven? Was Van der Kolk als directeur exemplarisch of was bij deze uitgeverij de verantwoordelijkheid meer uitgesmeerd over verschillende posten? We weten het simpelweg niet. Dat is misschien het ondankbare lot van een nauwkeurige uitgeverij/uitgeversgeschiedenis als *Liefde voor de Hollandse bouwkunst*. Het historiografische gat wordt aanzienlijk verkleind, maar tegelijk wordt zichtbaar hoe groot dat nog altijd is.

ROEL GRIFFIOEN

MICHEL PURMER

HET LANDSCHAP BEWAARD NATUUR EN ERFGOED BIJ NATUURMONUMENTEN

Hilversum (Uitgeverij Verloren) 2018, 472 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 8704 751 1, € 39

In 2018 promoveerde historisch geograaf Michiel Purmer aan de Vrije Universiteit op een proefschrift over de ontwikkeling in het denken over natuur en erfgoed in de Nederlandse natuurgebieden in het algemeen, en de terreinen van Natuurmonumenten in het bijzonder. Van dat proefschrift verscheen een fraai uitgegeven handelseditie. Die sluit aan op actuele discussies over 'landschapspijn', verlies aan biodiversiteit door landbouw, de wens om natuurlijke processen meer ruimte te geven ('rewilding') en de vraag om landschapsbescherming als reactie op de energietransitie. Ook vanuit de erfgoedzorg is er behoefte aan dit type onderzoek. Sinds de nota Belvedere (1999) en de Visie Erfgoed en Ruimte (2011-2016) staat de relatie tussen natuur en erfgoed nog sterker dan voor-

heen op de agenda. Dit proefschrift geeft de benodigde verdieping en laat zien dat dit een oude discussie is, die binnen Natuurmonumenten al tot heftige debatten heeft geleid. En hoewel dit per periode en per gebied tot andere accenten heeft geleid, toont Purmer aan dat de samenhang tussen natuurbehoud en cultuurbehoud binnen de vereniging een constante factor was.

Al sinds het begin van de natuurbescherming rond 1900 is er discussie over de wijze waarop binnen natuurprojecten wordt omgegaan met cultuurhistorie. Dit polariseerde in de jaren 1980, toen natuurbouw en de nadruk op het herstel van natuurlijke processen dominant werden, vaak ten koste van oude cultuurlandschappen. Historisch geografen (zoals Hans Re-

nes, de promotor van Purmer) hebben hier veel over geschreven, en via hun contacten met de terreinbeheerders ook veel invloed gehad. Ook de Beekmanstichting en het Platform Landschap & Cultuurhistorie hebben via diverse publicaties gewezen op de cultuurhistorische waarden van het Nederlandse landschap. Daarbij was de vraag hoe deze zouden moeten worden geïntegreerd met ruimtelijke ordening, natuurbeheer en landschapsplanning. Purmer plaatst dit soort initiatieven in een kader, zet begrippen en hun oorsprong op een rijtje, en laat via vier concrete casussen zien hoe daar in de praktijk door de Vereniging Natuurmonumenten mee werd omgegaan. Want hoewel die discussies eind twintigste eeuw oplaaiden, is die zorg, en het debat daarover, al veel ouder. Purmer legt dit helder uit, in hoofdstukken die voor iedereen die werkzaam is in dit veld verplichte kost zijn. Hiermee toont hij zich een leerling van Hans Renes, die in zijn proefschrift over Noord- en Midden-Limburg en passant veel aandacht besteedt aan landschapsbescherming en landschapswaardering. Dat hij een publicatie als die van Wim Denslagen over het verdwijnende boerenlandschap heeft gemist, doet niets af aan zijn uitgebreide onderbouwing en begripsverklaring.

De eerste honderd pagina's zijn inleidend, theoretisch, en leggen begrippen uit. Natuur, landschap, erfgoed, ze worden veelal door en naast elkaar gebruikt, maar wat betekenen deze begrippen eigenlijk en hoe vinden ze toepassing in het natuurbeheer? Zeer lezenswaardig, helder beschreven, en mooi geïllustreerd. Opvallend is het rijke archief van Natuurmonumenten zelf, waaruit Purmer veel fraai materiaal gebruikt. Het boek is hiermee ook een geschiedschrijving van de vereniging geworden. Purmer laat zien dat cultuurbehoud al vanaf de oprichting in 1905 tot de taken van de organisatie werd gerekend. Mooi is zijn schets van de verwevenheid van de vroege natuurbescherming en de vroege monumentenzorg, die deels langs dezelfde lijnen en personen voerde: de naam Natuurmonumenten zegt eigenlijk al genoeg. Dit is kennis die allemaal eerder is opgeschreven, maar die binnen de context van dit proefschrift nieuwe betekenis krijgt. Purmers bevlogen betoog getuigt van een caleidoscopische werkwijze en interesse in diverse wetenschapsterreinen.

Na deze beschouwingen volgen vier regionale casussen, die elk een ander type natuurbeheer vertegenwoordigen. Deze casussen zijn opgebouwd in de lijn van de landschapsbiografie, een methodiek die de laatste jaren gebruikelijk werd. Net als in publicaties van onder meer de archeoloog Jan Kolen werd hierbij nadrukkelijk gekeken naar 'auteurschap': de invloed van diverse (groepen) mensen op het landschap. Indachtig deze benadering hebben de vier beschrijvingen een aanduiding meegekregen die dit moet

onderschrijven: de baron (Eerder Achterbroek), de bunkerbouwer (de duinen), de boer (het Geuldal) en de boswachter (het Mantingerveld). Het zijn stuk voor stuk zeer lezenswaardige hoofdstukken, die het denken over landschap binnen de Vereniging Natuurmonumenten illustreren.

Twee gebieden wil ik nader toelichten: Mergelland en de Atlantikwall. De casus van de Atlantikwall is interessant omdat het beschreven erfgoed, de resten van de Duitse verdedigingslijnes uit de Tweede Wereldoorlog, nog altijd omstreden is en niet overal de waardering krijgt die het verdient vanuit het perspectief van goede erfgoedzorg. Tekenend is dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed pas in 2020 de opdracht heeft gekregen om een landelijke visie te ontwikkelen op instandhouding van de Atlantikwall. Hoewel delen een beschermd status hebben als gemeentelijk of rijksmonument, is er geen bescherming op grotere schaal. Nog steeds worden bunkers of andere resten van de Atlantikwall opgeruimd. Veel van deze relictten liggen in de duinen en zijn in bezit en beheer van natuurorganisaties. Purmer beschrijft elders al in zijn proefschrift dat de natuurorganisaties in feite ook de grootste monumenteneigenaren van ons land zijn, dus dat aspect komt hier duidelijk naar voren. Tegelijkertijd constateert Purmer een paradox: binnen natuurterreinen zijn de gaafste ensembles bewaard gebleven, maar juist daar is er weinig aandacht voor. Hoe gaat een natuurbeheerder om met deze resten, meer dan het benutten van de betonnen werken voor het huisvesten van vlermuizen? Purmer schetst drie scenario's: musealisering, wildernisnatuur of ruïnelandschap. Elk perspectief heeft zijn voors en tegens, en bunkers kunnen wel wat hebben. Maar de vraag is wel wat natuurbeheerders als hun erfgoedtaak beschouwen. Wat is dominant, en kan per deelgebied worden gekozen voor een specifieke vorm van (erfgoed)beheer? Purmer diept zijn thematiek via deze casussen verder uit.

Het Geuldal in Zuid-Limburg is een iconisch landschap, waar Natuurmonumenten zich ook al lang voor inspannt. Purmer laat zien dat de motieven om dit landschap te beschermen door de tijd variëren. Het Geuldal stond centraal in het boekje *Ons Krijtland* van Eli Heimans (1911), die hierin opriep het hele gebied tot Nationaal Park uit te roepen. Zover is het niet gekomen (het werd wel Nationaal Landschap), maar we zien vanaf dat moment wel successievelijke aankopen door Natuurmonumenten, met als doel het bijzondere karakter van dit gebied te behouden. Purmer beschrijft prachtig hoe men trachtte het Zuid-Limburgse landschap te beschermen tegen talloze bedreigingen. In die zin is het Geuldal vergelijkbaar met veel plekken in Nederland, waar regionale samenwerking én een lange adem nodig zijn om landschappen te beschermen tegen ongewenste ontwikkelingen. Natuurmonumen-

ten bezit nu grote delen van het Geuldal, inclusief kleine landschapselementen en enkele kastelen, maar worstelt nog altijd met de vraag hoe dit bijzondere cultuurlandschap te beheren vanuit het perspectief van natuurbehoud. Gaat het om het herstellen van natuurlijke processen, of is behoud van het cultureel-historische karakter uitgangspunt?

Purmer beschrijft die worsteling tot op de dag van vandaag: Natuurmonumenten heeft sinds 1911 vastgehouden aan het arcadisch natuurbeeld, maar gaf daarnaast ook ruimte aan wildernisnatuur, recreatienatuur en functionele natuur. Het toont daarmee ook de betrekkelijkheid van referentiebeelden aan, want er zijn altijd keuzes te maken, bijvoorbeeld in samenwerking met de landbouw die aangrenzende gronden heeft. En niet te vergeten het toerisme, dat grote invloed heeft gehad op natuur- en landschapsbeheer.

Samenvattend mogen we concluderen dat we met dit proefschrift een zeer waardevolle bijdrage in handen hebben om het debat over natuurbehoud, of het nu gaat om arcadische parklandschappen of 'rewilding', te kunnen beschouwen vanuit het perspectief van erfgoed, of beter gezegd: vanuit historisch-geografisch perspectief. Purmer pleit in zijn slothoofdstuk voor een ontwikkelingsgerichte benadering om bij het be-

heer en de inrichting van natuurgebieden integraal na te denken over de transformaties van de toekomst en aandacht te besteden aan de actuele en toekomstige uitdagingen op het vlak van landschap, ruimtelijke kwaliteit en klimaat. Het is te hopen dat het toetsingskader dat hij schetst ook écht een rol gaat spelen in de discussies over welke natuurreferentie we kiezen voor welke plek. Maar de geschiedenis leert ook dat niets zo veranderlijk is als onze kijk op het landschap en het daarbij behorende erfgoed. Het enige wat we zeker weten is dat landschappen zich ontwikkelen en de wensen van de samenleving weerspiegelen. De grote aandacht die zaken als klimaatverandering en energietransitie momenteel krijgen zal zijn effect hebben op de inrichting van terreinen, waarbij soms drastische keuzes gemaakt zullen worden. De vraag is hoe erfgoed daarin een rol gaat spelen, en of de synergie met zaken als biodiversiteit het landschap als startpunt gaat beschouwen. Maar vooral ook – indachtig het Verdrag van Faro (erfgoedparticipatie) en het Verdrag van Florence (landschap) – hoe de samenleving wordt betrokken bij de strategische keuzes.

HENK BAAS